

Josep Maria Panareda. L'observació com a eina per a interpretar el món*

**Joan Tort i Donada
Pere Tobaruela i Martínez**

«És una sensació meravellosa reconèixer la unitat d'un complex de fenòmens que a primera vista semblen coses completament diferents»

Albert EINSTEIN
(Carta a Marcel Grossmann)

Pocs massissos del país poden rebre com el Montseny el qualificatiu de «muntanya senyera». La seva ubicació el cor mateix del Principat, proper a la mar i no pas allunyat dels contraforts pirinencs; la seva fesomia discreta, però omnipresent en una gran part dels horitzons de les terres interiors; la importància, finalment, del seu tapís vegetal i de les diverses formes d'assentament humà que s'escampen entorn seu —masos, veïnats, viles— el converteixen en un referent imprescindible de la geografia de l'angle nord-oriental del país. En altres paraules: si els Pirineus són el «bastió de rereguarda» de la Catalunya Vella, el Montseny és un dels seus contraforts avançats, a cavall de les conques del Ter, la Tordera i el Besòs. I no lluny de la Mediterrània; aquest vast domini dels camins de l'antigor, des del qual, en temps ja remots, els navegants devien des-

* Aquest text ha estat elaborat a partir d'una conversa amb Josep Maria Panareda que va tenir lloc el mes d'agost de 1999, a Mosqueroles, i ha estat revisat posteriorment pel mateix interessat.

cobrir el seu perfil i dotar-lo de significat: el «Montem signum». El signe d'identitat, en definitiva, d'una bona part de la Catalunya interior.

Un context geogràfic tan definit com el que acabem de descriure és el marc de la conversa d'avui. L'interlocutor és Josep Maria Panareda i Clopés, professor de geografia a la Universitat de Barcelona. Una persona arrelada en aquestes terres —és fill de Cal Cavaller, masia situada a cavall dels termes de Palautordera i Sant Celoni—, a les quals ha dedicat una part significativa de la recerca professional. I una persona que pot parlar amb propietat dels canvis registrats al massís durant les darreres quatre dècades. Perquè, a un tarannà observador —propi de la disciplina que l'ocupa—, s'afegeix la circumstància d'haver viscut de prop la realitat d'una muntanya que ha passat de ser l'expressió típica del mode de vida pagès a esdevenir el gran centre d'atracció turístic de la regió metropolitana.

Com a nadiu i com a coneixedor profund de la realitat del Montseny, sembla obligat començar la conversa parlant d'aquest país muntanyenc; del Montseny d'unes quantes dècades enrere, i del d'ara...

Parlar del Montseny d'ara fa quaranta o cinquanta anys és el mateix que parlar, en una altra escala, de la transformació del món rural d'aquests mateixos anys. Jo, com a fill de pagès, he viscut aquesta transformació d'una manera directa a la meua infantesa, en què em tocà treballar la terra. Els estudis i la feina m'allunyaren un xic, però sempre he mantingut els vincles familiars i afectius amb aquest entorn. A partir dels vint-i-cinc anys la feina m'hi acostà d'una altra manera.

Des d'un punt de vista humà, no obstant, a pesar dels canvis, us diria que aquí encara es nota el tarannà de l'home de muntanya, de la gent de pagès. No té res a veure amb el tarannà de la gent de ciutat. És diferent: a pagès es perceben d'una manera molt peculiar les coses més properes: l'entorn, els animals, la terra. Hi ha una predisposició natural, per part de la gent, i s'intueixen coses que a les persones que viuen en una ciutat gran se'ls escapen. En entrar al bosc, per exemple, el pagès ja sap, només per l'olor, els animals que hi ha. Aquesta qualitat, aquesta capacitat es perd quan vius fora d'aquest àmbit. Jo mateix era així de jove. A Barcelona m'he tornat urbà, més convencional.

Sóc de l'opinió que s'hauria de mirar d'aprofitar el coneixement d'aquesta gent. Caldria integrar-los en el món de la ciència; dotar-los d'un sistema i d'una metodologia de treball, d'un rigor científic... Sense anar més lluny, tinc una alumna excel·lent, que té casa a la Costa del Montseny. És una magnífica candidata a formar part d'un equip d'investigació natural. La seva especial sensibilitat envers l'entorn és una qualitat que no tothom té. S'hauria de mirar d'aprofitar, com fos, aquest tipus de coneixement tan singular.

A banda la relació d'immediatesa que heu tingut amb un entorn muntanyenc concret, ¿hi ha alguna circumstància familiar que hagi afavorit la vostra dedicació a la geografia?

Per ascendència directa no, però sí que hi ha alguns fets relacionats amb la família que crec que m'han influït. Per exemple, el meu pare, tot i haver viscut sempre en un mateix lloc, era una persona molt coneguda, pràcticament a tot el Montseny, per la seva professió de marxant. Això el portava a voltar constantment pel massís, per tots els pobles i gairebé totes les cases de pagès. Heu de pensar que estem parlant del context de cinquanta anys enrere, quan pràcticament tots els masos del Montseny eren habitats. A casa, de petit, i a causa de la feina del meu pare, tot sovint passava gent d'ací i d'allà; aquest tràfec quotidià és un dels primers records que tinc. I, en certa manera, és un record que tinc ocasió d'anar renovant. Perquè encara avui, quan volto per la muntanya i vaig a algun lloc o alguna casa a demanar informació, gairebé a tot arreu m'identifiquen com el «noi» de Cal Cavaller o el fill d'en Blai. El cas és que el meu pare va deixar una empremta al Montseny que, d'alguna manera, encara és viva.

Comentàveu que la vida al camp, a pagès, ha experimentat una transformació molt gran durant el darrer mig segle.

Això és inqüestionable; però, precisant una mica més, us diria que allò que ha canviat d'una forma més radical ha estat la relació home-natura. M'explico: abans tot era diferent, el pagès vivia del camp. Avui, per norma general, el pagès viu de les subvencions. Ara es llaura un camp amb la finalitat de plantar el cultiu que està subvencionat. Es fa, d'altra banda, més atenció a la quantitat que a la qualitat; senzillament, perquè la subvenció prima la producció, no el «producte» en si. Si ho expliquéssim a un pagès dels d'abans, no s'ho creuria.

Avui dia es pot dir que l'home controla la natura. Gairebé tot és artificial. Sense anar més lluny, els boscos d'alzines típics del Montseny no són naturals, són artificials. Els alzinars densos que ara trobem, per exemple, no ho serien pas tant de manera natural, si l'home no els hagués afavorit directament i indirectament. D'aquí a uns anys tot serà diferent; si no varia la dinàmica actual. Els alzinars evolucionaran cap a boscos mixtos en molts indrets, amb roures, moixeres i altres arbres. Això és el normal. Mireu, ara fa trenta anys que la Diputació de Barcelona va fer una plantació d'arbres, amb diverses coníferes, en un indret conegut com les Feixes del Vilar. Moltes persones, quan es passegen avui per aquest indret, exclamen: «això sí que és un bosc!». Ho diuen perquè la imatge els recorda els boscos escandinaus que han vist a les fotografies. Però la veritat és que, des del punt de vista biogeogràfic, un «bosc» és una cosa molt diferent: és una formació que no té res a veure amb la idea d'uniformitat. La fesomia uniforme i mancada d'amenitat de nombrosos boscos d'arreu del món és el resultat de l'acció de l'home.

L'aspecte de l'alzinar al Montseny canviarà en qüestió de dècades. Les fagedes, per exemple, substituiran les alzines a les cotes més altes. En definitiva: es diversificaran les espècies. I això no hauria d'estranyar a ningú; un bosc és, a la cap i a la fi, sinònim de diversitat. Si us hi fixeu, us adonareu que a cada

època domina una espècie, que és el mateix que dir que cada moment històric té el seu paisatge, d'acord amb el sistema productiu vigent. Si a les explotacions pageses del Montseny, en un moment determinat, hi va haver un augment de les vaques i del conreu de farratges va ser perquè aleshores va començar a ser possible portar la llet diàriament a Barcelona...

Pel que dieu, es podria afirmar que el Montseny és, per a vos, una mena de paradigma, de metàfora del món en general.

El Montseny és un món de contrastos, com ho pot ser qualsevol altre indret del país, i fins i tot del planeta. Allò que realment cal és saber observar aquests contrastos. Ara bé, l'acte d'observar exigeix paciència i, sobretot, saber despullar-se de les nostres rigideses cartesianes, dels nostres prejudicis. No ens hem de conformar amb allò que veiem: hem d'intentar anar més enllà.

Us posaré un exemple d'això que us dic: a tocar del cim del Turó de l'Home hi ha nombrosos pous de neu. Trobar-los és difícil, però ho és encara més interpretar-los, entendre'ls. Jo hi vaig sovint, a donar un tomb, i m'assec a contemplar aquestes construccions tan particulars. Reflexiono i tracto d'entendre l'època en què es van construir, el sistema de vida d'aleshores. Imagineu-vos l'escena per un moment: a ple hivern, envoltats per la boira, a deu graus sota zero. Aquestes eren les condicions meteorològiques en què s'emmagatzemava la neu dins dels pous, situats, majoritàriament, al bell mig d'un vessant obac. Era tota una activitat preindustrial, una pràctica molt enginyosa que permetia conservar els aliments a la gent dels pobles dels voltants. I no parlem del vessant arquitectònic: els pous de neu són uns elements històrics i arquitectònics de primer ordre...

Una de les qualitats que ha de tenir un geògraf és, precisament, la capacitat d'observar.

La geografia estudia el món real, el territori tal com és. Si en un indret en concret hi ha un faig, hi ha un faig i punt. Tant se val el que digui l'estadística sobre les mitjanes de plantacions de faigs. Les mitjanes aritmètiques són simples dades que la majoria de vegades no s'ajusten a la realitat. Avui dia, però, l'estadística té un pes específic important dins la disciplina geogràfica. Segons el meu parer, aquest no és un enfocament adequat a l'escala local; els estudis geogràfics han d'arribar al fons de la qüestió, al rovell de l'ou i no fer tan sols una anàlisi estadística de la realitat territorial. El geògraf ha de tenir una sensibilitat especial envers el seu entorn, ha d'anar més enllà del que percep i fer-se preguntes constantment: ¿per què un faig és on és?...

La tendència de la geografia acadèmica actual és desvincular-se del treball de camp. La gent és en general molt estàtica, i per aquest motiu es té una percepció deformada de la realitat. És una característica de la nostra societat. La disciplina geogràfica, en termes generals, també ha esdevingut estàtica. En aquest sentit jo em pregunto: quina validesa té un estudi geogràfic si no és fidel a la realitat? La

resposta és simple: cap. La geografia, ja us ho he dit abans, estudia el territori, però el territori «real», no el «fictici», el que creem a partir de les bases estadístiques. Estudiar el paisatge comporta entendre tots els elements que el componen, des dels més estables fins als més dinàmics; des dels estrictament físics fins als merament humans. L'anomenat «dominguero», posem per cas, és un element més del paisatge i, com a tal, l'hem de tenir necessàriament en compte. Dit d'una altra manera: la nostra mirada, la nostra anàlisi del territori ha de ser integral.

Des d'un punt de vista pedagògic, com plantegeu les vostres classes de geografia?

La feina principal del professor de geografia és, sens dubte, ensenyar a observar el paisatge. A classe, als estudiants els dic: «jo parlo amb les plantes. Els pregunto com es diuen i per què estan on estan». Mireu per on, els alumnes m'entenen, capten el que els vull dir. No es tracta de veure una planta, sinó de veure per què hi ha un tipus de planta i no un altre.

Una altra qüestió en la qual insisteixo, cara als estudiants, és la de l'escala. Si us adoneu, segons com mirem l'entorn, tot ens pot semblar igual o diferent; tot depèn de l'escala concreta en què ens movem. Una cosa és observar un bosc d'alzines, i una altra és observar les diferències de matís que hi ha dins un bosc d'alzines. Us en posaré un altre exemple: no és el mateix una casa integrada en un bosc d'alzines que un parc amb alzines integrat en una ciutat. En definitiva, un dels meus principals objectius com a professor universitari de geografia és ensenyar a observar, a diferenciar les escales en què podem observar el món. I això es fa, principalment, mitjançant la pràctica.

Com s'explica que un geògraf com vos, que defenseu una visió integrada dels aspectes físics i dels aspectes humans del territori, hagi esdevingut un especialista en biogeografia?

La meua visió sempre ha estat global. A mi sempre m'ha interessat tot el que hi ha al territori. No obstant això, en acabar la tesi doctoral vaig decidir dedicar-me a l'estudi d'un component concret del territori; senzillament, perquè no podia estudiar-ho tot des d'una perspectiva general. D'aquesta manera vaig començar a centrar-me en un camp pel qual sempre he tingut una afinitat particular: la biogeografia. O sigui, l'estudi dels éssers vius, i particularment les plantes, en relació amb l'espai.

Ara bé, quan jo estudio una planta, posem per cas, l'estudio en unes condicions físiques, biològiques i humanes; a més, m'interesso per la seva evolució al llarg del temps. Parteixo de la premissa que una planta, com qualsevol altre element físic, ocupa un espai i està condicionada per unes circumstàncies i una evolució històrica. És a dir, jo estudio la flora no per si mateixa sinó com a part de la vegetació. Les plantes són un element del paisatge i, com a tal, m'interessen. En tot cas, mai no es podrà dir que els meus estudis de biogeografia no són geogràfics; simplement, perquè tracto de mirar les plantes des d'un punt de vista alhora espacial i temporal.

Des del meu punt de vista, un dels errors de la geografia actual és oblidar d'una manera sistemàtica les plantes. Com pot ser que l'element més visible i que més rendiments dona a l'home sigui oblidat pels geògrafs? Personalment, he intentat pal·liar aquesta mancança amb la meua tasca. El que espero és que, de la mateixa manera que jo integro tots els elements del paisatge quan porto a terme un estudi de biogeografia, els altres geògrafs es proposin integrar la biogeografia en els seus respectius estudis sobre el territori.

No obstant, l'especialització pot comportar el risc de perdre, a llarg termini, la visió general.

Sí, però és un risc assumible... Jo sóc el primer a afirmar que alguns geògrafs s'obliden de la mateixa geografia. Per això mateix insisteixo que cal mantenir la visió global encara que es facin estudis molt concrets. No crec en els àmbits en què s'ha organitzat universitàriament la nostra disciplina: el de geografia humana, el de geografia física i el de geografia regional. Aquesta divisió és fruit d'uns interessos personals que no tenen res a veure amb la ciència. Només hi ha una geografia, i no tres, com ens volen fer creure...

Si jo em dedico a estudiar una qüestió des de la perspectiva de la geografia humana no vol dir que renunciï a d'altres perspectives; simplement vol dir que faig servir un enfocament concret, i res més. L'endemà puc estudiar la mateixa qüestió des d'un punt de vista físic. Totes dues perspectives són geogràfiques i formen part d'una mateixa ciència. Torno a insistir: la geografia és una i única. Per això mateix, el geògraf únicament s'ha de preocupar d'aplicar el model global a tot allò que estudiï, encara que aprofundeixi al màxim en un tema en particular. El més important és entendre que l'objectiu de la geografia és estudiar uns elements que ocupen un espai i un temps. Si això s'entén, ja n'hi ha prou.

Es podria dir, doncs, que es tracta d'un problema de perspectiva, d'enfocament disciplinar...

La natura és una realitat única composta per una sèrie d'elements que són estudiats des de diverses branques de la ciència. Un element en concret pot ser estudiat des de diferents òptiques; o sigui, dues, tres o les disciplines que siguin poden tenir el mateix objecte d'estudi. No puc pretendre creure que les plantes només les estudio jo. Les plantes són d'interès de la botànica, de la farmàcia, i fins i tot de l'arquitectura. Succeeix, però, que cada disciplina les estudia des de la seva perspectiva. La geografia no té un objecte d'estudi propi i exclusiu; té un objecte d'estudi que interessa, al mateix temps, a altres disciplines. La clau és l'enfocament. Per exemple: la geografia i la medicina tenen el mateix objecte d'estudi: l'home. Tanmateix, l'enfocament de tots dos camps del coneixement és diferent. Tot és qüestió de perspectiva...

A la pràctica un estudiós de qualsevol disciplina no pot aprofundir en tot, per formació i per temps. Cal triar, seguir unes opcions determinades, però

sense perdre de vista l'enfocament general. La meua opció personal va ser, com ja us he explicat, l'estudi de la vegetació i la flora.

En la vostra bibliografia, àmplia i diversa, queda prou reflectit el vostre interès particular en la flora i la vegetació. Tot i això, al nivell del detall es descobreix una gamma de temes molt variada. ¿Es podria dir que aquesta varietat és l'expressió de les vostres idees i de la concepció que teniu de la geografia, tal com ens heu explicat?

Bàsicament sí. Però no pas com un programa deliberat, sinó en el sentit que personalment he procurat fer, a cada moment, allò que creia que havia de fer: unes vegades perquè responia a les meves inquietuds concretes de recerca, i altres cops perquè he pensat que aquella contribució concreta omplia un buit determinat. En general, la meua línia de treball no s'ajusta a l'«estratègia acadèmica» pròpia de molts professors universitaris, sinó que arrenca d'un factor que considero clau: la motivació personal i social.

En qualsevol cas, tot i la diversitat aparent de la meua obra, penso que he seguit unes línies temàtiques bastant definides, almenys en sentit general. Destacaria, d'una banda, les referències al Montseny: un massís al qual vaig dedicar les primeres recerques —tesina i tesi doctoral—, i sobre el qual, amb més intensitat o menys, mai no he deixat de treballar. Després, un apartat al qual he fet atenció és als treballs de síntesi i de divulgació: tant de geografia en general com d'aspectes temàtics o regionals. Sovint he publicat textos de caire didàctic o articles per a revistes de divulgació; és una faceta que penso que un geògraf no ha de deixar de banda. Finalment, pel que fa als estudis de flora i vegetació, puc dir també que m'ha interessat tant la faceta sistemàtica, o d'investigació, com la divulgativa. Dins d'aquest àmbit voldria remarcar que un dels treballs més laboriosos ha estat la *La Flora de Montserrat*, feta amb Josep Nuet; bàsicament perquè ens vam proposar un objectiu innovador: fer una anàlisi de la flora, a escala local, amb un plantejament i una sistemàtica que només s'havien aplicat a escales més generals.

En una de les vostres darreres obres, publicada aquest mateix any, parleu sobre els incendis forestals, un tema relacionat d'una manera directa amb la flora i la vegetació que, malauradament, sovint ocupa els titulars dels mitjans de comunicació...

Els mitjans de comunicació parlen molt sobre els incendis, principalment a l'estiu, com és lògic. De vegades els titulars són prou eloqüents: «Han cremat centenars d'hectàrees de boscs», «Els danys materials han estat importants»... Tanmateix, com us ho diria, mai ningú no explica que, per un altre cantó, a banda dels efectes negatius que produeix un incendi, el mateix incendi permet que hi hagi dinamisme a la zona cremada. M'explico: el foc no és tan dolent per a un bosc, en el sentit que serveix per regenerar-lo. Sóc conscient, però, dels matisos tendenciosos, de la interpretació errònia que es pot fer del que us acabo de dir. Ara bé, matisos tendenciosos a banda, us diria, per exemple, que us puc portar a un bosc que es va cremar fa anys i que no ho sembla. Permeteu

que us digui, no obstant, que una altra cosa ben diferent és que el mateix bosc es cremi com aquell qui diu cada any: la destrucció seria total. El normal és que, si passen uns trenta anys aproximadament sense que es torni a repetir l'incendi, l'efecte sigui positiu, en el sentit que abans us comentava: els arbres, la vegetació torna a rebrotar ràpidament, fins i tot amb més força.

Heu de saber, d'altra banda, que la regeneració, la reactivació que provoca un incendi no és beneficiosa tan sols des d'un punt de vista natural, també ho és des d'una perspectiva social. Sí, tal com us ho dic. Aneu al Solsonès i pregunteu als propietaris dels boscos que s'hi van cremar ara fa relativament poc temps. Aquests propietaris han rebut unes bones subvencions pels desperfectes ocasionats pel foc. A molts d'ells els han vingut molt bé els diners; d'una altra manera potser no haurien tret la mateixa rendibilitat dels boscos. Una bona paradoxa, oi!... És, en definitiva, el que us comentava al principi sobre els canvis que s'han produït al món rural.

Per acabar, ens agradaria que ens parléssiu de les persones que més us han influït al llarg de la vostra trajectòria professional.

Primer de tot, us haig de dir que m'han influït més les obres que no les persones. Anem a pams, però... Curiosament jo no volia fer geografia. Jo era mestre a Santa Perpètua de Mogoda, i vaig començar a fer estudis de pedagogia. Tanmateix, el primer curs em vaig adonar que la cosa no rutllava i, després de molts dubtes, vaig decantar-me per la geografia. Pilar Benejam potser va ser la persona que més em va influir en aquest canvi d'orientació acadèmica.

Durant l'època d'estudiant de geografia, hi va haver dues persones que em van ajudar des del punt de vista dels coneixements: per una banda, Salvador Llobet, a través dels seus textos i, d'altra banda, Salvador Mensua, en qüestions relacionades amb la cartografia dels usos del sòl. En acabar la carrera de geografia, vaig fer l'assignatura de geobotànica, on vaig tenir l'oportunitat de conèixer personalment el botànic Oriol de Bolòs.

La coneixença i el tracte amb Oriol de Bolòs ha representat una fita important en la meua trajectòria, sobretot de cara a la recerca biogeogràfica. En aquest cas puc dir, també, que primer vaig conèixer l'obra, i després vaig descobrir la persona. Bàsicament puc dir d'ell que és un mestre en el sentit ple de l'expressió: una persona que t'aclareix dubtes, t'anima a fer coses i et dóna pautes vàlides de treball; sobretot de cara a abordar una cosa tan complexa com és l'estudi del paisatge vegetal. Puc dir que una de les meves grans satisfaccions professionals ha estat treballar al seu costat, en obres prou significatives. Aquestes coses, des de la perspectiva de l'aprenentatge, no tenen preu.

* * *

Cau la tarda sobre Mosqueroles, el petit veïnat de la falda del Turó de l'Home que ha estat, en bona part, l'escenari de la conversa. Des de l'er-

mita de Santa Magdalena, d'emplaçament panoràmic, l'observador té al seu abast un paisatge genuïnament representatiu del massís: extenses clapes de bosc, més uniformes o menys; uns perfils muntanyencs sobris, escassament retallats; un nombre considerable de cases escampades, vagament presidides per un campanar. És un paisatge que és, alhora, en el temps i fora del temps. És, en tot cas, una visió que invita al recolliment i a l'auscultació íntima, com una pàgina selecta de Guerau de Liost o de Marià Manent.

El Montseny d'avui, no és, ni de bon tros, el Montseny de cinquanta anys enrere. Però és bo de mirar-lo de lluny, i saber, igualment, observar-lo de prop; es descobreix, aleshores, que poden haver canviat les persones i els pobles, els arbres i els boscos; però allò que podem qualificar com a essencial es manté invariable. El silenci, els colors torrats, l'amplitud dels horitzons; el crit llunyà del gamarús al capvespre, la remor del torrent i el bosc —sempre el bosc. Avui, un personatge del país, Josep Maria Panareda, ens ha ajudat a fer una mica més nostra aquesta muntanya eterna.

Selecció de treballs de Josep Maria Panareda i Clopés

- «Estudio del paisaje integrado (Ejemplo del Montseny)» (1973). A: *Revista de Geografia*, [Barcelona], núm. VII
- «Memoria informativa» (1976). A: *Plan Especial del Parque Natural del Montseny*, doc. núm. 1. Diputació de Barcelona.
- La Geografía y el Medio Ambiente* (1976). Barcelona: Vicens Vives.
- «Société et milieu écologique» (1977). A: *Aménagement et Nature*, [París], núm. 47. [En col·laboració amb F. BRETON].
- Geografía de Catalunya* (1977). Barcelona: Martín Casanovas.
- «Tendencia actual de la ciencia del paisaje en la Unión Soviética: el estudio de los geosistemas en la estación de Martkopi (Georgia)» (1977). A: *Revista de Geografía*, [Barcelona] núm. XI. [En col·laboració amb N. BERUTCHAVILI].
- Geografía Física dels Països Catalans* (1979). Barcelona: Ketres Editora. [En col·laboració amb J. NUET].
- «Metodología per a un estudi global del paisatge» (1979). A: *Aportacions en homenatge al geògraf Salvador Llobet*. Barcelona: Departament de Geografia de la Universitat de Barcelona.
- «El patrimoni natural d'Andorra: els sistemes naturals andorrans i llur utilització» (1979). Barcelona: Ketres Editora. [En col·laboració amb R. FOLCH].
- «Aportació a l'estudi del clima del Montseny» (1979). A: *Acta Geològica Hispànica*, [Barcelona], núm. 14.
- Estructura y dinámica del paisaje actual del Montseny: los impactos humanos sobre los sistemas naturales* [resum de tesis doctoral] (1980). Barcelona: Universitat de Barcelona.

- Itinerari geogràfic al Montseny* (1980) Barcelona: Departament de Geografia de la Universitat de Barcelona.
- Vegetació de Montserrat* (1980). Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. [En col·laboració amb J. NUET].
- «Cartografia corològica de la vegetació» (1981). A: *Notes de Geografia Física*, [Barcelona], núm. 4. [En col·laboració amb J. NUET].
- «Una mullera amb esfagnes al Montseny» (1981). A: *Butlletí de la Institució Catalana d'Història Natural*, [Barcelona], núm. 16. [En col·laboració amb J. NUET i A. ROSELL].
- «Flora de Montserrat: la corona de reina» (1982). A: *Montserrat. Butlletí del Santuari*, [Barcelona], núm. 1. [En col·laboració amb J. NUET].
- «El teix (*Taxus baccata* L.) a dues muntanyes catalanes: Montseny i Montserrat» (1982). A: *Acta Grup Autònom Manresa*. Barcelona: Institució Catalana d'Història Natural. [En col·laboració amb J. NUET].
- Fires i mercats del Vallès Oriental* (1982). Barcelona: Caixa de Pensions de Barcelona.
- «La cartografia de la flora del Montseny en reticle UTM d'1 km de costat: plantejament i primers resultats» (1983). A: *Collectanea Botanica*. Barcelona. [En col·laboració amb J. NUET].
- «Reflexions sobre la nostra relació amb la natura» (1983). A: *Serra d'Or*, [Barcelona], xxv, núm. 291. [En col·laboració amb J. NUET].
- «Cómo interpretar el mapa topográfico» (1984). A: *Técnicas didácticas*. Madrid: Anaya.
- «Notes històriques sobre l'estudi de la flora i de la vegetació de Montserrat» (1985). A: *Butlletí de la Institució Catalana d'Història Natural*, [Barcelona], 50. [En col·laboració amb J. NUET].
- Descobrim Garraf* (1986). Barcelona: Institut de Ciències de l'Educació de la Universitat de Barcelona.
- Atles de Catalunya i d'Andorra* (1986). Barcelona: Editorial Cruïlla. [En col·laboració amb J. NUET].
- «Què fem amb els boscos cremats?» (1986). A: *Serra d'Or*, [Barcelona], xxviii, núm. 324. [En col·laboració amb J. NUET].
- «Flora vascular del Montseny» (1986). A: *El patrimoni biològic del Montseny. Catàlegs de Flora i Fauna*, 1. Barcelona: Diputació de Barcelona. [En col·laboració amb J. NUET i O. DE BOLÒS].
- «Les castanyedes al Montseny» (1986). A: *Ausa*, [Vic], xii. [En col·laboració amb J. NUET].
- «La Geografia» (1987). A: *Sant Just Desvern, un paisatge i una història*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, [En col·laboració amb J. NUET].
- Geografia de España* (1988). Barcelona: Edibook.
- On vas, Sant Celoni?* (1989). Sant Celoni: Impremta Bilbeny.
- Geografia Comarcal de Catalunya* (1990-91). Barcelona: Edicions Junior. 6 vols. [En col·laboració amb J. SOLER i A DURAN].
- «Els mapes de vegetació de Catalunya» (1990). A: *Notes de Geografia Física*.

- Barcelona. [En col·laboració amb J. PINTO].
- La vegetació de Catalunya* (1991). Vic: Eumo Editorial. [En col·laboració amb J. NUET i A. ROMO].
- El Montseny* (1991). Vic: Eumo Editorial.
- La Flora de Montserrat* (1991-93). Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. (3 vols.). [En col·laboració amb J. NUET].
- «Cartografia corològica de Montserrat» (1993-94). A: *Revista de Geografia*, [Barcelona], núm. 27-28. [En col·laboració amb J. NUET].
- L'estudi de la vegetació de Catalunya, present, passat i futur* (1994). Barcelona: Montblanc-Martín. [En col·laboració amb J. NUET i O. DE BOLÒS].
- Manual de Geografia Física* (1994). València: Universitat de València. [En col·laboració amb V. M. ROSSELLÓ i A. PÉREZ CUEVAS].
- «Els incendis forestals de 1994. Reflexions i propostes» (1994). A: *Muntanya*, [Barcelona], núm. 98. [En col·laboració amb J. NUET].
- Diccionari de cartografia* (1994). Barcelona: Curial. [En col·laboració amb J. M. RABELLA i J. BUSQUÉ].
- «La vegetación y los incendios forestales» (1995). A: *Medio Ambiente y Desarrollo Rural*. Valladolid: Universitat de Valladolid.
- Memòria del mapa de la vegetació de Sant Llorenç del Munt* (1994). Terrassa: Aster. [En col·laboració amb J. PINTÓ].
- Resum de geografia física de Catalunya* (1996). Vic: Eumo Editorial.
- Sant Llorenç del Munt* (1997). Vic: Eumo Editorial. [En col·laboració amb J. PINTÓ].
- Resum de geografia humana de Catalunya* (1997). Vic: Eumo Editorial.
- «La Flora de Catalunya de Joan Cadevall» (1997). A: *Muntanya*, [Barcelona], núm. 101.
- Vida i obra del botànic Oriol de Bolòs i Capdevila* (1998). Terrassa: Aster Editorial.
- «Cartografia de les plantes del Montseny» (1998). A: *Monografies del Montseny*, [Viladrau], núm. 13. [En col·laboració amb J. NUET].
- Els incendis forestals* (1999). Vic: Eumo Editorial. [En col·laboració amb J. AROLA].
- «Vegetal landscape evolution in the Ebre Delta: the Fangar Peninsula and the Marquesa Beach area» (1999). A: *Vegetation and climate. 42nd annual Symposium of the IAVS*. Bilbao. [En col·laboració amb F. TORALLAS, J. ALEMANY, A. ROMO i J. PINTO].

Un primer pla de Josep M. Panareda, pres en ocasió de la conversa

J.M. Panareda explica sobre el terreny, als entrevistadors, alguns aspectes de la vegetació del sector més elevat del massís del Montseny

Tot contemplant la panoràmica des del comunidor de l'església de Sant Esteve, a la Costa de Montseny.

Per l'obaga del Turó de l'Home, passejant entre els faigs. En primer terme, un dels pous de neu emplaçats al sector més elevat de la muntanya.